

ՔՈՉԱՐՅԱՆ ՀԱՅԿ

(ԵՊՀ)

ՀԱՅՅԵՐԻ ԿԱՐԳԱՎԻՃԱԿԸ 7-8 ԴԴ.

ՀԱՅ-ԱՐԱՐԱԿԱՆ ԱՌՆՉՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԱՄԱՏԵՔՍՏՈՒՄ

«հայտնի է. սր նրանք (հայերը - Հ.Բ.)

զինմի էին և այլ պայմանագիր ունեն»

Իբն Հաուկալ. X դար

Սույն հետազոտությունը նվիրված է վաղ միջնադարում 7-րդ դարի երկրորդ կեսից մինչև 8-րդ դարի առաջին կեսն ընկած ժամանակահատվածում հայ-արաբական փոխառնչությունների նոր կազմավորվող համակարգի ուսումնասիրությանը:

7-րդ դարում ծագեց և ծավալվեց իսլամը, որը Մուհամմադ մարգարեի և նրա հաջորդների (խալիֆաների) գործունեության արդյունքում տարածվեց և ընդունվեց բազում ժողովուրդների ու ցեղերի կողմից՝ ընդգրկելով հսկայական տարածքներ: Վերոհիշյալ ժամանակահատվածում լայնածավալ Արաբական խալիֆայության մի մասն էր կազմում նաև Հայկական բարձրավանդակը, որի որոշ երկրամասեր պարբերաբար հայտվում էին խալիֆայության սահմաններում, ինչպես նաև ձեռք էին բերում ինքնուրույնություն:

Կարևորագույն նորություն էր այն, որ իսլամը՝ հանձինս իր մարգարե Մուհամմադի, առաջարկեց հասարակության կազմակերպման, Արաբիայի համար նախատեսվող չունեցող, մի նոր մեխանիզմ, որը ստացավ ումմա անվանումը: Այսինքն՝ գոյություն ունեցող ցեղային, տոհմային (արյունակցական) կազմակերպման մոդելին հակադրեց միաստվածության (թաուհիդ) առանցքի շուրջ կառուցվող նոր համակարգ, ուր աշխարհը բաժանվում էր դար ավ- իսլամի և դաբ ավ-հարբի՝ մուսուլմանների և ոչ մուսուլմանների:

Այս տեսանկյունից հետաքրքիր փորձ է հայ-արաբական (իսլամական) փոխառնությունները. քանի որ Հայաստանի յուրօրինակ հասարակական կառուցվածքը (երբ երկրի ղեկավարումը գտնվում էր նախարարական տների և նրանց տնօրինության տակ գտնվող զգալի քանակ կազմող այրուձիների ձեռքում և կային շինականներ. այսինքն՝ հասարակ ժողովուրդ) իր արտացոլումը գտավ նաև այդ հարաբերությունների վրա: Իսլամը մշակել է պայմանագրերի (ահդ, սուլի, ալդ, աման) համակարգ. որոնք կնքվելով մուսուլմանների և ոչ մուսուլմանների միջև, հնարավորություն էին տալիս վերջիններս հանդես գալ հավանավորյալների (ալդ ազ-զիմմա) կարգավիճակում՝ դառնալով ումմայի անդամ և օգտվել դրանից բխող պարտականություններից և պատասխանատվություններից: Ձիմմները վճարում էին գլխահարկ (ջիզիա) և հողահարկ (խարաջ)՝ վախարենը ստանալով անձի և ունեցվածքի անձեռնմխելիություն և սեփական հավատին մնալու հնարավորություն:

Արաբական առաջին արշավանքը Հայկական բարձրավանդակ տեղի ունեցավ մոտավորապես հիջրայի 19թ.-ին (640թ.), որը սկսվեց Դիարբեքի (Ամիդ) գրավումով: Հայերը և արաբական զորքը առաջին անգամ չէին հանդիպում: 637թ. Քադիսիայի ճակատամարտում հայերը ռնճեին երկու զորաբաժին, մեկը Դավիթ Մամիկոնյանի որդի՝ Մուշեղի, իսկը մյուսը՝ Սյունաց Գրիգոր Իշխանի հրամանատարության տակ, որոնք մարտնչում էին արաբների դեմ՝ պարսկական զորքի կազմում¹: Հայտնի է նաև, որ հայկական զորաջոկատները կռվում էին նաև բյուզանդական զորքերի շարքում և ներկա են եղել 636թ. Յարմուքի ճակատամարտում²:

Երկրորդ արշավանքը դեպի Հայոց աշխարհ սկսվեց Պարսկաստանի կողմից՝ մոտավորապես 642-643թթ., երբ արաբական հաղթական ջոկատները տարածվեցին մինչև Կասպից ծով: Երրորդ արշավանքը տեղի ունեցավ Եզր կաթողիկոսի օրոք: Այս անգամ էլ արաբները եկան Տարոնի կողմից, տարածվեցին Վանա լճի արևմտյան և արևելյան ափերով և, Բերկրի ձորով դուրս գալով Կոզովիտ, մտան Արարատյան դաշտավայր և ուղղակի շարժվեցին մայրաքաղաք Դվինի ուղղությամբ³: Դվինը գրավվեց. կողապտվեց և սարսափելի ավերումների

տեսարան դարձավ⁴: Դրանից հետո որոշ ժամանակով դադարեցին արաբական արշավանքները հայոց աշխարհի վրա: Ըստ Էուքյան, այս արշավանքները կրում էին հետախուզական բնույթ և նպատակներն էր ասպատակություններն ու ավարի ձեռք բերումը:

7-րդ դարի առաջին կեսերում զուգահեռաբար լուրջ գործընթացներ էին ընթանում հայոց աշխարհում: Իր կազմակերպչական և առաջնության ղեկավար փայեց Ռշտունիների տոհմից Թեոփոլոսը, որը ստանձնեց սպարապետությունը: Նրա գլխավորությամբ առաջին հաջողությունները արձանագրվեցին 651թ., երբ արաբները նորից մտան Հայկական բարձրավանդակ: Սակայն երկու տարի անց՝ մոտավորապես 653-654թթ., արաբները վերադարձան և սա արդեն այն փառաբանական գործողությունները չէին, որոնք ասպատակում էին (դառու) Խալիֆության սահմանների հարևանությամբ գտնվող տարածքները, այլ կազմակերպված, պատրաստված և զգալի քանակ ունեցող բանակ էր, որը եկել էր ընդարձակելու (ֆուտուհ) Խալիֆայության սահմանները:

Արաբական արշավանքի գլուխ կանգնած էր Հաբիբ իբն Մասլամա (617-662/671թթ.) անունով զորավարը, որին վիճարկված էր նվաճել հայոց աշխարհը և ողջ Այսրկովկասը: Սկզբնական շրջանում հպատակեցրեց Քալիքալան (Կարին), ապա մղդվեց դեպի Խլաթ, որի հայ կառավարիչը նրան ներկայացավ, տանելով մի մուսուլմանի տված թուղթ, որով նրան ապահովություն էր (աման) շնորհված՝ գլխահարկ տալու պայմանով⁵: Նմանատիպ պատկեր է նկատվում Հաբիբ իբն Մասլամայի արշավանքի ողջ ընթացքում. հայ կառավարիչները ներկայանում են նրան ամանով կամ անձնատուր լինելով՝ նրանից են աման ստանում⁶: 652-654թթ. արաբական զորքը Մասլամայի ղեկավարությամբ հասնում է Դվին (Դաբիլ) և պաշարում այն: Նրա զորքը զինված էր բաբաներով (քարանետ մեքենաներ), որոնք ճակատագրական դեր ունեցան Դվինի անձնատուր լինելու հարցում:

9-րդ դարի արաբ պատմիչ ալ-Բալազուրիի վկայությամբ՝ Հաբիբ իբն Մասլաման Դվինը նվաճելուց հետո նրա բնակչությանը շնորհեց աման. որի բովանդակությունը հետևյալն էր.

«Հանուն Աստուծո գթածին և ողորմածին. այս է զիրն. որ Հաբիբ որսի Մասլամայի շնորհեց Դաբիլի»

քրիստոնյաներին. մոգերին (գրադաշտներին-Հ.Բ.) և հրեաներին. թե՛ ներկաներին. և թե՛ բազականերին: Ձեր անձերի. ինչքի. եկեղեցիների. տաճարների և ձեր քաղաքի սյարիսայների ապահովությունը ձեզ շնորհեցի. և դուք ապահովված եք. և մենք այս դաշնագրությունը հաստատ պիտի պահենք. այնքան ժամանակ. սրբան դուք հավատարիմ կմնաք և կվճարեք գլխահարկը և հողահարկը:

Աստված վկա է և իր վկայությունը բավական է:

Հաբիր Մասլամայի որդին իր ձեռքով կնքեց այս դաշնագիրը»⁷:

Պայմանագրից երևում է, որ նվաճվածների համար նշանակվում է գլխահարկ (ջիզիա), սակայն 8-րդ դարի հայ մատենագիր Ղևոնդի վկայությամբ այս շրջանում և մինչև Աբբասյանների հաստատումը (750թ.) Հայաստանում ջիզիան գանձվում էր ոչ թե շնչից, այլ ընտանիքից (ծխից)⁸: Այս իրավիճակը կարելի է բնութագրել որպես մոր հարկային համակարգի չձևավորվածություն՝ ուղղորդված տեղային յուրահատուկ կիրառմամբ, քանի որ Արաբիայից դուրս ընդլայնվող խալիֆայության համակարգում Հայկական բարձրավանդակը ներգրաված առաջին տարածքներից էր: Ըստ Տաբարիի՝ Հաբիր իբն Մասլաման աման է տալիս մահ Թիֆլիսի (ներկայիս Թբիլիսի) բնակչությանը՝ նրանց համար սահմանելով մեկ դինար ջիզիա ընտանիքի յուրաքանչյուր անդամի համար⁹:

Հայ-արաբական հարաբերություններում եղել են դեպքեր, երբ ստեղծված քաղաքական իրավիճակից ելնելով հայերն իրենք են հանդես եկել պայմանագրի կնքման մախաճեռությամբ: Ասվածի ապացույցն է Սահակ կաթողիկոսի մամակը 693-709թթ. Արմինիայի փոխարքա Մուհամմադ իբն Մովանին: Եբբ մախարարական տները տեղեկանում են, որ Մուհամմադ իբն Մովանը զորք է հավաքում Հայաստան արշավելու համար, նրանք Սահակ կաթողիկոսին լիազորեցին վերջինիս հետ բանակցելու, սակայն կաթողիկոսը ճանապարհին մահացավ՝ մամակ գրելով Մուհամմադ իբն Մովանին.

որդ, ըստ էության, աման էր, ինչն էլ նա ընդունեց¹⁰։ Ամանի ընդունումը նշանակում էր գիմմիի կարգավիճակի տրամադրում։

Ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանում իսլամական իրավագիտական համակարգը գտնվում էր կայացման փուլում և չնայած այդ ամենին արդեն ձևավորվել էր սկզբունք, համաձայն որի գիմմիները (աեյ ազ գիմմա) իրավունք չունեին ծառայել խալիֆայի բանակում կամ էլ ունենալ գիմված ռազմական միավորումներ։

Այս առումով հետաքրքիր է Հայաստանի և Խալիֆայության միջև կնքված ևս մեկ պայմանագիրը։ Այդ պայմանագրի բովանդակությունը ըստ Սեբեոսի հետևյալն էր.

«Իմ (արաբ զորավարի- Հ.Զ.) և ձեր (հայերի - Հ.Զ.) միջև այս հաշտության ուխտը թող լինի՝ քանի տարի և դուք կամենաք։ Մի երեք տարի ձեզնից հարկ չեն առնի։ Ապա կտաք երդմամբ, որչափ և դուք կամենաք։ Չեր աշխարհում 15 հազար հեծյալ պահեցեք և (ձեր) աշխարհից պարենավորեցեք, ես (դա) արքունի հարկ կհամարեմ։ Հեծելազորին Ասորիք չեմ ուղարկի, բայց ուրիշ զորեղ կհրամայեմ, զործին պատրաստ սյիտի լինեն։ Ամիրաներ չեմ ուղարկի բերդերը ոչ էլ մեծաթիվ կամ նույն իսկ մեկ տաճիկ (մուսուլման - Հ.Զ.) հեծյալ զորական։ Թշնամի չի մտնի Հայաստան, իսկ եթե հռոմը գա ձեզ վրա, ձեզ օգնական զորքեր կուղարկեմ՝ որչափ դուք կամենք։ Երդվում եմ մեծ Աստծով, որ չեմ ստում»¹¹։

Այս փաստաթղթի բովանդակությունից երևում է, որ զործ ունենք աման տեսակի պայմանգրի հետ, սակայն տարակուսանք է առաջացնում հեծելազորի պահպանելու արաբների պատրաստակամությունը և հարկերի գանձման անորոշ ձևակերպումները։

Ա. Տեր-Ղևոնդյանը, ով մեծ ներդրում ունի արաբերեն աղբյուրների, հատկապես Հայաստանին վերաբերող հատվածների ուսումնասիրության գործում, հետազոտելով Հայաստանին առնչվող արաբերեն աղբյուրագիտական նյութը, գտնում է, որ 7-9-րդ դարերում Հայաստանը չդադարեց վարչական ուրույն միավոր լինելուց և

կառավարվում է յու հայ կառավարիչների կողմից, որոնք կոչվում էին «Հայոց իշխան»¹³։ Խալիֆայությանը, ըստ էության, Հայաստանի նման կառավարումը Հայոց իշխանի գլխավորությամբ և նախարարական տնտրի միջոցով, ակնհայտ շահեկան էր (բացառությամբ ասլտամբական ժամանակահատվածների)։ քանի որ Հայաստանը հիմնական մասով ապահովում էր իր սահմանները (դրանով իսկ Խալիֆայությանը) իր միջոցներով։ Խալիֆայության կողմից հայկական հեծելազորին տարեկան 100 հազար արծաթի փոքրաթիվ լինելը ինքնին խոսում էր դրա ձևական բնույթի մասին¹⁴։

Կարելի է ենթադրել, որ իրավիճակը ճիշտ գնահատվեց Խալիֆայության կողմից և քանի որ Հայաստանում առկա նախարարաիշխանական կառավարման համակարգը բավականին կայացած էր, փոքր արվեց պահպանել status quo՝ տեղավորելով այն իրենց համար հասկանալի համակարգի մեջ՝ ամանի տեսքով։ Ավելին, հայոց իշխան Թեոդորոս Ռշտունին հրավիրվեց Դամասկոս և նրա կառավարիչ Մուսլիայից ստացավ «տսկեդեն հագուստ» և «տսկեթել դոշ»¹⁴, ինչը հիշեցնում է անկախ միապետության բոլոր արտաքին ձևերը։

Ղևոնդը հիշատակում է մի դրվագ, որը Հայոց իշխանը և հայ նախարարները զինմիներին ոչ բնորոշ արտոնյալ կարգավիճակում էին։ Մասնավորապես, Ղևոնդի մոտ կարդում ենք, որ Արմինիայի արդեն հիշատակված կառավարիչ Մրվան իբն Մուհամմադը հայ նախարարների Հայոց իշխան Աշոտ Բագրատունու գլխավորությամբ, արշավանք են կազմակերպում դեպի Հոնաց երկիր, ուր շատ հաջողություններ են ունենում և հարուստ ավարով վերադառնում են։ Ավարը, ըստ ընդունված կարգի, բաժանելով իր զորքին, նախապես մեկ հինգերորդը ուղարկելով խալիֆին, Մրվան իբն Մուհամմադը բաժին է հանում հայոց իշխանին և նախարարներին¹⁵։

Զինմիի կարգավիճակին առնչվող մյուս հարցը հարկային քաղաքականությունն է, որը խալիֆայությունը վարում էր հայերի և Արմինիա վախարքայության հանդեպ բնդհանրապես։

Նյութի մասումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ 7-րդ դարի երկրորդ կեսից մինչև 8-րդ դարի առաջին կես ընկած ժամանակահատվածում խալիֆայության հսկայական քաղաքականությունը տարբերվում էր մյուս

տարածքներում եղած իրավիճակից: Վերևում արդեն խոսվեց գլխահարկի (ջիզիայի) իբրև ծխահարկի այլ բնկալման մասին:

Ստեփանոս Ասողիկը նշում է. որ Մուսվիայի օրոք (661-680թթ.) Հայաստանը տարեկան 500 դահեկան էր վճարում¹⁶: Այս թիվը իրականում ծիծաղելի փոքր է. ինչն վկայում է դրա ձևական բնույթի մասին: Համեմատության համար նշենք. որ ավելի ուշ շրջանում Արմինիա ոստիկանությունը՝ Հայաստանը Վրաց և Ադվսնից երկրների հետ տարեկան վճարում էր տասներեք միլիոն դիրհեմ: Հարկի մեջ մտնում էին նաև գորգեր, գարդեր, համեմունքներ, ձկնեղեղ և այլն¹⁷: Այս տվյալները ինքնին խոսում են. որ վաղ շրջանում Հայաստանից գանձվող հարկի ձևական բնույթը վկայում է Հայաստանի ինքնուրույնության մասին:

Անփոփելով կարելի է նշել, որ

- Դաշնագրերը հայերի և արաբների միջև կնքվում էին երկու կողմերի նախաձեռնությամբ:
- Պայմանագրերով նախատեսված հարկերը ձևական բնույթ էին կրում և Ջիզիան հիմնականում շնչից գանձվելու փոխարեն գանձվում էր ծխից:
- Ըստ իսլամական իրավունքի՝ հայերը զինման էին: Այդուհանդերձ, իշխանական տոհմերը իրավունք ունեին պահպանել իրենց այրածիները: Ավելին, նրանք մասնակցում էին խալիֆայության ռազմական գործողություններին և մասնաբաժին էին ստանում ավարից: Խալիֆայության համարկարգում «Հայոց իշխանի» ինստիտուտի պահպանումը բացառիկ է խալիֆայության պատմության մեջ:

Հետազոտությունը հնարավորություն է տալիս եզրակացնել, որ հայերը եղել են ումմայի լիիրավ անդամներ, ինչն ապահովվել է տարբեր պայմանագրերով (հիմնականում աման և սուլի) նրանց հովանավորյալ (զինման) կարգավիճակը, չնայած որ նրանց գործունեությունը դե ֆակտո հակասում էր իսլամում զինման համար ամրագրված ավանդական պատկերացումներին:

HAYK KOCHARYAN
(YSU)

THE STATUS OF ARMENIANS IN THE CONTEXT OF ARAB ARMENIAN
RELATIONS IN THE SEVENTH AND EIGHTH CENTURIES

This study is devoted to exploration of first Arab-Armenian contacts and the newly-fledging system of relationships brought about as a result of these contacts in the early Middle Ages. i.e. in the period between the second half of VII and first half of VIII century.

Islam came into being and took its shape in VII century; as a result of activities of Prophet Mohammed and his followers (Caliphs), the religion was spread and adopted among numerous peoples and tribes extending over huge territories. In the period mentioned above, the Armenian highland was one part of the vast Arab Caliphate, while some of the Armenian Principalities periodically were either successful in gaining independence from the Caliphate or brought back into its confines.

One of the most important novelties of the time was the introduction by Islam and its Prophet Mohammed of a new mechanism of organization of society called Ummah, which was an unprecedented phenomenon for Arabia. In other words, the existing model of tribal and kinship organization was contradicted by a new system constructed around the axes of monotheism (Tauhid) according to which the world, instead of former "Banu of these" and "Banu of those" division, now consists of Dar Al-Islam and Dar Al-Harb, Muslims and non-Muslims.

From this point of view, the Arab (Muslim)-Armenian relations personify an interesting experience since the unique societal structure of Armenia (the country was ruled by Principalities and the cavalry of a significant number possessed by them; there were also peasants, namely, rank-and-file people) found its reflection in these relations as well.

Islam worked out a system of agreements and contracts (Ahd, Sulh. Akd, Aman) which once being signed between Muslims and non-Muslims would give the latter the opportunity to act in the status of the protected (Ahl al-Dhimma) as one part of the Ummah, in the meantime benefiting from and obeying the obligations and responsibilities specified by the status.

Armenians and Arabs (Muslims) signed such contracts still during their first contacts. Different sources, mainly Armenian though, mention that the Armenian Patriarch of Jerusalem received the first contract of this kind personally from Prophet Mohammed (this information has not been corroborated by other reliable sources yet). However, Armenian and Arabic written sources contain other references to such

contracts: more specifically, after having invaded Armenia in 654. Habib Ibn Maslama signed contracts with land owners including the population of the town of Dvin (Dabil): another example is Catholicos Sahak's letter to the Viceroy of Arminia Muhammad Ibn Mrvan (693-709).

The study of the contracts shows that the agreement between Armenians and Arabs could be reached at the initiative of both sides. These contracts with the main part of their content, which was stipulating the freedom of Christians to practice their religion as well as immunity of their property, wealth, and lives, are identical with the contracts signed in other parts of the Caliphate. Differences refer to the issues of definition of the size of the land tax (Kharaj) and poll tax (Djizya). According to Armenian chronicler Ghevond, before the period of the Abbasids rule in Armenia, Djizya was levied as a household instead of a poll tax which is a unique phenomenon. Another important circumstance was that on the one hand Armenians were in the status of Dhimmis, on the other hand, however, the Armenian principality families were benefiting from the right of keeping their cavalries. Moreover, they were participating in the military operations of the Caliphate and had their share of booty as was the case with Ashot Bagratuni mentioned by chronicler Ghevond.

This situation can be described as a local reflection of the "elite (Khassa) and rank-and-file people (Ama)" relations existing within the broader societal system of the Caliphate; this is to say, the Armenian principality families could be perceived as Khassa, while the system of obligations and responsibilities applicable to Dhimmis was mandatory for the Ama, namely, peasants, merchants and others. Therefore, an inference could be made that during the Arab rule the Armenian population succeeded as much as possible in adjusting itself to the new realities it had to face.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Սեբեոս, Պատմություն, աշխարհարար թարգմ., առաջաբան և ծանոթագրությունները Գ. Խաչատրյանի և Վ. Եղիազարյանի, Եր., 2005, էջ 203:
2. Большаков О., История Халифата: эпоха великих завоеваний (633-656), т. 2, М., 1993, с. 56.
3. Լեո, Երկերի ժողովածու, հ. 2, Եր., 1976, էջ 305:
4. Գևորգի, Պատմություն, աշխարհարար թարգմ., առաջաբան և ծանոթագրությունները Ա. Տեր-Ղևոնդյանի, Եր., 1982, էջ 23-23:
5. Լեո, նշվ. աշխ., հ. 2, էջ 309:
6. Հայերի և արաբների (մուսուլմանների) միջև մեծ պայմանագրեր կնքվել են դեռ առաջին շփումների ժամանակ: Տարբերի աղբյուրներում, հիմնականում հայկական, նշվում է, որ առաջին մեծածախ պայմանագիրը Երուսաղեմի Հայոց պատրիարքը ստացել ամճաճր Մուհամմադ մարզարեհից: Այս հարցի վերաբերյալ տե՛ս

- Ռիսվազյան Հ., Մատենադարանի պարսկերեն հրովարտականքը, Եր., ինչպես նաև
 Լկերտումյան Գ., Մուհամմադ մարգարեին վերագրվող արտոնագրերի հարցի շուրջ,
 Արևալագիտության հարցեր, հ. 4, Եր., 2001:
7. Տեր-Ղևոնդյան Ա., Հայ նախարարների հողատիրական իրավունքները VII-IX
 դարերում ըստ Խալիֆայության պայմանագրերի. Հողվածների ժողովածու. Եր.,
 2003. էջ 295; Լեռ, նշվ. աշխ., հ. 2, էջ 309-310:
 8. Ղևոնդ, Հայոց իշխանները արաբական տիրապետության ժամանակաշրջանում,
 Հողվածների ժողովածու, Եր., 2003, էջ 105:
 9. Tarikh al-umam wa al-mamluk li abu jafar muhamad bn jarir at-Tabari, bairut.
 1967/1387, հ. 4, էջ 162.
 10. Ղևոնդ, նշվ. աշխ., էջ 35-36:
 11. Սերենս, նշվ. աշխ., էջ 263:
 12. Տեր-Ղևոնդյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 92-105:
 13. Ղևոնդ, նշվ. աշխ., էջ 95 և հղում 98, էջ 157:
 14. Սերենս, նշվ. աշխ., էջ 275: Ա. Տեր-Ղևոնդյանը նշում է, որ Խալիֆայից է ստացել,
 ինչը այդքան էլ միանշանակ չի երևում աղբյուրի տեքստից: Տե՛ս Տեր-Ղևոնդյան Ա.,
 Հայոց իշխան տիտղոսի ծագումը և հայոց տերությունը VII դարում, Հողվածների
 ժողովածու. Եր., 2003, էջ 194:
 15. Ղևոնդ, նշվ. աշխ., էջ 96:
 16. Ստեփանոս Տարոնեցի Ասողիկ, Պատմություն Տիեզերական, թարգ., առաջաբան և
 ծանոթ. Վ. Հ. Վարդանյանի, Եր., 2000, էջ 172:
 17. Այս տվյալները հիշատակված են Իբն Խալլունի Մուկկադդիմայում, որից օգտվել է
 Հ. Նալբանդյանը: Տե՛ս Նալբանդյան Հ., Արաբների հարկային
 քաղաքականությունը Հայաստանում, «Տեղեկագիր հասարակական
 գիտությունների», № 2, Եր., 1954, էջ 73-84: